

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 43- 56

**Cizreli Bir Orta Çağ Tarihçisi: İbnü'l-Esîr'in Kaleminden Ortadoğu'da
Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar (10-13. yy)
Natural Disasters and Disease Outbreaks in Middle East From the
Pen of a Medieval Historian Ibn al-Athir (10-13th centuries)**

• **Emin KIRKIL***

*Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa / Türkiye.
Asst. Prof., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Manisa / Turkey.
eminkirkil@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9753-2120

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
18/05/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
17/06/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atf: Kırkıl, E. (2020). Cizreli Bir Orta Çağ Tarihçisi: İbnü'l-Esîr'in Kaleminden Ortadoğu'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar (10-13. yy). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 43-56

Citation: Kırkıl, E. (2020). Natural Disasters and Disease Outbreaks in Middle East From the Pen of a Medieval Historian Ibn al-Athir (10-13th centuries). *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute, Outbreak Diseases Special Issue*, 43-56

Öz

COVID-19 virüsünün dünyamızı sadece sağlık bakımından değil ekonomik, siyasi ve hatta kültürel bakımdan etkilediği şu günlerde yayın organları için hastalık ve sağlık konuları daha yoğun bir şekilde işlenen bir konu haline aldı. Bunun neticesi olarak da bu çalışmamızda Orta çağ İslâm dünyasında yaşanan doğal afetler ve bazıları buna bağlı salgın hastalıklar ile ilgili haberleri değerlendireceğimiz bu çalışmada meşhur İslâm Tarihçisi İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târih adlı esrinin son ciltlerini esas aldık. Bu tercihimizi etkileyen faktörlerden birisi de yazarın mekân olarak Ortadoğu'nun merkezî bir coğrafyasında yaşamış olması, doğuda Mâverâünnehr'e, batıda Suriye ve Mısır'a ait haberlere yer vermiş olması ve kendisinden önce yazılmış tarih kaynaklarının hemen hemen tamamını kullanmış olmasıdır. Yazarın vermiş olduğu bilgiler ardılı İbnü'l-Adîm başta olmak üzere diğer tarihî kaynaklarla karşılaştırma yoluna gidilmiştir. X. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak XIII. yüzyıl ortalarına kadar geçen süreyi kapsayan inceleme dönemimiz aynı zamanda İslâm dünyasında Türklerin etkili olduğu zaman dilimini kapsamı nedeni ile tarihimiz açısından önem arz etmektedir. Müellifimiz İslâm dünyasının değişik yerlerinde dikkat çeken meteorolojik haberlerin yanında, depremler ile aşırı yağışlar veya şiddetli kuraklıklar sonunda yaşanan kıtlıklarla ilişkili veba ve diğer salgın hastalıklar ile ilgili bilgiler aktarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Esîr, Orta çağ, Ortadoğu, doğal afet, salgın hastalık

Abstract

Health and Illness become a greatly discussed issue for press on these days that the Covid-19 virus affects our world not only on account of health but also in economic, political, and even cultural ways. Therefore we will try to consider some kind of news about natural disasters that happened in the Medieval Islamic World and contagious diseases which relate to natural disasters. Because of the social isolation environment, we had difficulty in providing sources and we predicated al Kamil fi al-Tarih on which is a study of famous Islam historian İbnul Esîr. One of the factors which effects our decision is the fact that writer lived in a centralized geography of the Middle East and he stated news from Maveranunehir in East, Syria and Egypt in West, and he used nearly all the historic sources written before him. The informations given by the writer is compared with the most of the sources before him. Our examination period which includes the time that starts from the last quarter of X. century to the middle of XIII. century is important for our history because it also includes the period when Turks were powerful in Islamic World. Our writer gives information about meteorologic news which draws attention in different locations of the Islamic World, and also about plague or other contagious diseases which was lived after earthquakes, excessive precipitations or excessive droughts.

Keywords: Ibn al-Athir, Medieval, Middle East, natural disaster, epidemic disease

Giriş

Günümüz dünyasını etkileyen Covid-19 salgını, insanların yaşam biçimini etkilediği gibi akademik çalışmaları da etkilemiştir. İnsanoğlu kendisini, özellikle sağlık ve sağlıklı yaşam ile ilgili bir hafıza tazeleme zorunda hissetmiştir. Bunun sonucu olarak salgın hastalıklar başta olmak üzere doğal afetlere dair çalışmalar daha çok ilgi uyandırmış, tarih çalışmaları da bundan kendi payına düşen hisseyi almıştır. Bu konuda hemen hatırıma gelen çalışma olarak, Orhan Kılıç'ın kitabı (2004) ile Serhat Küçük (2020)'ün yazısını söyleyebilirim. Sosyal izolasyonun etkili olduğu bu günlerde akademik camia normal dönemlerden daha fazla yazma imkânına sahip olmanın dışında muhtemelen kaynak erişimi ile ilgili olarak elektronik tabanlı veri sitelerini de yoğun bir şekilde kullandı. Nitekim bu çalışmayı kaleme alırken ben bile, kütüphanemde var olan *Zübdetü'l-Halep* adlı eseri bulamayınca bir internet sitesinde ulaştığım Fransızca, Blochet neşrini kullanmak durumunda kaldım.

X. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak XIII. yüzyıl ortalarına kadar geçen süreyi kapsayan incelememiz İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eserinin 9-12. ciltleri esas alınarak hazırlanmıştır. Yaşadığı saha itibari ile İslâm dünyasının birçok coğrafyası ile temas imkânı bulunan İbnü'l-Esîr, hem kendisinden önce yazılmış bütün eserleri

kullanması hem de Türklerin etkili olduğu İslâm dünyasının geç Orta Çağı hakkında en geniş bilgi aktaran müellif olması bakımından tercih edilmiştir. Doğal afetler ve salgın hastalıklar bakımından ele aldığımız eserin son dört cildi bu bağlamda ilginç bilgiler aktarmaktadır. Eserde, ay ve güneş tutulmaları, kuyruklu yıldız/meteor hareketleri gibi astronomik olayların yanı sıra aşırı yağışlar veya aşırı kuraklık gibi meteorolojik olaylar ile buna bağlı kıtlık haberlerini bulmak mümkündür. Bunlardan başka İslâm Dünyasının çeşitli bölgelerinde meydana gelen deprem haberleri ile salgın hastalıklar ve özellikle de veba salgınları ile ilgili kayıtlar dikkat çekmektedir.

Depremler

Hicri 376/986-87 Musul depreminin yıkım ve ölümlere yol açtığı görülmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX,38). Bundan yaklaşık elli yıl sonra, h. 426/1034-35, merkez üssünün Remle olduğu deprem Suriye'den Mısır'a kadar olan bölgeyi etkilemiş, şehrin üçte birinin yıkıldığı Remle'de çok sayıda ölüme yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,336).1063 yazında Suriye'nin pek çok şehri bir kez daha deprem nedeni ile hasar gördü. Şehirlerin çoğunun “harabeye döndüğü” ifade edilen bu depremin oldukça şiddetli olduğu anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr, 1987:X, 44).

Üç yıl sonra Horasan bölgesinde oldukça şiddetli bir deprem meydana gelmiş, artçılarının birkaç gün sürdüğü anlaşılan bu deprem pek çok insanın ölümüne neden olmuştur ((İbnü'l-Esîr,1987: X, 60). Bu dönemde Azimî, Antakya yöresinde meydana gelen 467/1074-75 ve 473/1080-81 yılı depremlerini kaydetmektedir (1988: 21,23). 1091 Eylül'ün son günlerinde Suriye'de yaşanan depremin özellikle Antakya'da etkili olduğu anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr,1987:X,174). Kasım/Aralık ayında gerçekleşen bu depremin Antakya'da ciddi bir tahribata yol açtığı anlaşılmaktadır (Mateos, 1962: 177; Azimî, 1988: 27; İbnü'l-Kalanisî, 1908: 120-121; Arık, 1992: 19; Kaya ve Kıyılı, 2009:408). Bundan üç yıl sonra yine Suriye'de küçük çaplı birkaç depremin olduğunu görüyoruz. 1115-1118 yılları arasında Irak, el-Cezire ve Suriye'de depremlerin meydana geldiği, bunlardan özellikle 1115 depreminin Urfa-Harran-Samsat ve Balis çevresinde enkaz altında kalan çok sayıda insanın ölümü ile sonuçlandığı not edilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: X, 404,423). Konu ile ilgili diğer kaynak ve çalışmaları birlikte değerlendirdiğimizde 1114-1115 yıllarında Maraş-Çukurova'dan Antakya-Halep ile Urfa ve Harran'a kadar geniş bir alanı etkileyen birkaç depremin yaşandığı anlaşılmaktadır (Mateos, 1962: 253-256; Simbat, 68: 51; Demirkent, 1997: 86; Honigman, 1970: 122-23; Arık, 1992: 19; Kaya ve Gökhan,

2008: 146). 1138 sonbaharında deprem Suriye ve Cezire bölgelerinde kendisini tekrar hatırlatmıştır. Artçılarının birkaç ay devam ettiği anlaşılan bu deprem özellikle Halep'te büyük bir tahribata yol açmıştır ((İbnü'l-Esîr,1987: XI,70; Azimî, 1988:63; İbnü'l-Kalanisî, 1908, 268).

Halep depreminde bir yıl sonra Azerbaycan'da yaşanan çok şiddetli bir deprem özellikle Gence ve Arran şehirlerinde etkili olmuş, bölgede birçok kale yıkılmış ve şayet müellifimizin kaydına güvenecek olursak sadece Gence'de 230.000 kişi ölmüştür ((İbnü'l-Esîr, 1987: XI,75). 1150 yılında bu kez Hulvan şiddetli bir depreme karşı karşıya kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 131).

1157 yılının Ağustos-Eylül ayları (552 Recep ayı) Suriye'nin tamamında etkili çok sayıda deprem gerçekleşmiştir. Antakya, Halep, Hama, Hims, Lazkiye, Trablus, Kefertab başta olmak üzere bölgedeki pek çok şehir harabeye dönmüş, şehir surları ve kaleleri yıkılmıştır. Müellifimiz can kaybı sayısını vermese de çok sayıda insan öldüğünü açıkça belirtmektedir. Bütün olayları gerçekleştiği yılın "*çeşitli olaylar*" başlığı altında verirken 552 yılı depremlerini "*Suriye Depremleri*" başlığı altında anlatması konuya verdiği önemi göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bu depremin getirdiği yıkımı önemli kılan bir diğer husus da Haçlılarla mücadelenin yoğunlaştığı bölgede şehir surları ve kalelerinin yıkılması buraları istilaya açık bir hale getirmiştir. Yazarın açıkça dile getirdiği bu endişeden dolayı, Nureddin Zengî süratle bu yıkılan sur ve kaleleri tamir ettirmiştir (İbnü'l-Esîr,1987: XI,185; 1963: 110; Kamal-ad-Din [İbnü'l-Adîm], 1900: 21). Takvimler 29 Haziran 1170 tarihini gösterdiğinde neredeyse bütün Arap yarımadasında hissedilen büyük bir depremin haberiyle karşılaşırız. Suriye, Cezire, Musul, Irak gibi bölgelerde hissedilen deprem esas etkisini Suriye şehirlerinde göstermiştir. Yazarımızın "*korkunç*" olarak tanımladığı bu deprem sonrası Dimaşk, Halep, Hama, Hims, Baalbek ve Şeyzer şehirleri harabeye dönmüştür (İbnü'l-Esîr,1987: XI, 286; 1963:145; Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli, 1962: 316; İbn Kesîr, 1995: 430; Suryani Mikhail, 1944: 211-213; Şeşen, 1983: 207). Halep Ulu Camii'nin hasar gördüğü bu depremin sadece Halep'te 5.000'den fazla insanın ölümüne yol açtığı Halepli tarihçi İbnü'l-Adîm tarafından kaydedilmektedir (1900: 39).

Son büyük Suriye depreminde 5-6 yıl sonra doğuda gerçekleşen deprem Irak'tan Mâverâünnehr'e kadar olan bölgede hissedilmiştir. Bu depremin merkez üssünün eski Selçuklu başkenti Rey olduğu ve bu bölgede büyük bir yıkım ile çok sayıda can kaybına yol açtığı anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr,1987: XI,347).

13. yüzyıla girerken Mısır, Suriye, Cezire’de yaşanan deprem Anadolu’da da hissedilmiştir. Özellikle Suriye’nin sahil şehirlerinde yıkıma yol açan bu depremin Doğu Akdeniz merkezli olduğu anlaşılmaktadır (İbnü’l-Esîr, 1987: XII, 147-148; Arık, 1992: 22). Yaklaşık 2-3 yıl sonra muhtemelen aynı tabakanın hareketi çok daha geniş bir alanda hissedilen bir depremi tetiklemiş gibi görünmektedir. Hicri 600/1203-1204 yılında, doğuda Irak ve Musul’dan, Cezire, Suriye, Anadolu ve Mısır’a hatta batıda Kıbrıs ve Sicilya adalarına kadar hissedilen bir deprem kayıtlar arasında yer almıştır (İbnü’l-Esîr,1987: XII, 168).

605/1208-1209 yılında bu kez deprem haberi İran’ın doğusundan gelmektedir. Merkez üssünün Nişabur olduğu anlaşılan bu deprem Horasan bölgesinin tamamında hissedilmiş, artçıları günlerce sürdüğü için şehir halkı günlerce açık alanlarda kalmıştır (İbnü’l-Esîr,1987: XII, 240).

Müellifimizin eserinde son kaydettiği deprem 21 Safer 623/ 21 Şubat 1226 gecesini Musul merkezli yaşanan depremdir. Artçıları Cezire ve Irak bölgelerinde hissedilen depremle ilgi hasar ve ölüm kaydı düşülmemiştir (İbnü’l-Esîr,1987: XII, 409).

Bütün Orta Çağ dünyasında olduğu gibi İslam dünyasında da depremler ilahî takdirin sonucu olarak düşünülmüş bazen bir ilahî uyarı bazen de bir lütuf olarak görülmüştür. Örneğin Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas’ın Halep’i kuşattığı dönemde yaşanan deprem üzerine geri çekilmesi ile şehrin muhtemel bir işgalden kurtuluşunu İslam tarihçileri Allah’ın bir lütufu olarak değerlendirirken, Suriye’de yaşanan depremler sonucu Müslümanların hakimiyetindeki şehirlerin hasar görmesine rağmen Haçlıların hakimiyetindeki şehirlerin hasar görmemesini Suryani tarihçiler “Tanrı’nın lütufu” olarak ifade etmişlerdir. Evler, kaleler ve surların depremde yıkılmasına karşın mabetlerin hasar görmemesi de her iki dinin mensuplarınca aynı şekilde değerlendirilmiştir. Bu tür doğal felaketler kötü sayılan davranışların yaygınlaşmasına karşı bir ilahî uyarı olarak da algılanmıştır. Depremlerin İslam dünyasında algılanışı ile ilgili geniş bilgi için N. Arslantaş’ın çalışmasına bakılabilir (2015). Ortadoğu coğrafyasında deprem haberlerine sıkça rastlamamız şaşırtıcı olamamalıdır. Zira büyük bir kısmı Arap plakası üzerinde bulunan bu coğrafya Afrika levhası ile Hint levhasının arasında yer almakla kalmayıp kuzeyden de Ölü Deniz’e kadar uzanan Güneydoğu Anadolu fay hattı ve Bitlis-Zağanos fay hatları ile kuşatılmıştır. Tarihi kayıtlara geçen bazı depremlerin güneş veya ay tutulmaları ile aynı yıl yaşanmış olmaları dikkat çekicidir. Ancak bu astronomik olaylar ile depremlerin çoğunun gün, ay ve yıllarının ayrıntılı olarak

belirtilmemesi, bizleri bunlar arasında bir ilişki olup olmadığını değerlendirme imkânından mahrum bırakmaktadır.

Kıtlık Haberleri

Aşırı kuraklık, şiddetli yağışlar, ağır kış şartları, çekirge istilaları ve güvenlik endişeleri nedeni ile gıda maddeleri sevkiyatının aksaması gibi nedenler sıkça erzak teminin zorlaştırmakta bu durum fiyat artışlarını ve karaborsayı doğurmaktadır. Dahası gıda yokluğunu derinden hissetmeye başlayan halk, kedi-köpek eti gibi mutad olmayan şeyleri yemek zorunda kalıyor bunun akabinde de birçok salgın hastalık özellikle de veba baş gösteriyordu.

373-397/983-1007 yılları arasında Irak ve çevresi adeta kıtlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Uzun süren bu kıtlık yıllarında fiyatlar artmış, yiyecek bulamayan pek çok insan açlıktan ölmüş, asayiş bozulmuş ve ahalinin büyük bir kısmı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 38,48,55,81,86,167; Ebu'l-Ferec, 1987: 277). Çok soğuk geçen 417/1026 kışı sonucunda başta Dicle olmak üzere bölgedeki bütün nehirler donmuş, soğuklar yüzünden ekim yapılamayınca Irak bölgesi bir kez daha yiyecek sıkıntısı ile karşı karşıya kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 275; Ebu'l-Ferec, 1987: 288). Beş-altı yıl sonra bu kez bölge şiddetli bir kuraklığın neden olduğu kıtlıkla mücadele etmiştir ki bu Horasan ve Hindistan'a kadar yayılan bir veba salgını tetiklemiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 326). Miladî 1031 yılında yaşanan bu kıtlık ile ilgili Ebu'l-Ferec oldukça trajik ayrıntılar vermektedir (1987: 290). Hicri beşinci yüzyılın ortalarında (m. 1056-1057) güvenlik endişeleri nedeni ile Irak'a yeterince erzak sevk edilememiş, yaşanan kuraklık da buna eklenince erzak yokluğundan bir denk un 13 bir denk arpa da 8 dinara satılmıştır. Yiyecek bulamayan halk kedi, köpek eti yemek zorunda kalmıştır ki bu da vebaya adeta davetiye çıkartmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 478-482). 502 senesi başlarında Dicle Nehrinin taşması mahsulün sular altında kalmasına yol açmış bunun sonucunda büyük bir kıtlık yaşayan Irak'taki Sevad şehri halkı bütün Ramazan ayı boyunca sadece ot ve dut yemek zorunda kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: X, 376). Irak'tan 533/1138-1139 yılında kuraklık nedeni ile bir kez daha kıtlık haberi veren İbnü'l-Esîr (1987: XI, 75), 574/1178-1179'u *umumi kıtlık* yılı olarak tanımlar. Bu kez kıtlık Suriye, Irak, Musul, Cezire, Diyârbekir'den Ahlat'a kadar olan yörelerde etkili olmuştur. Kıtlığı veba ve menenjit salgını takip etmiştir. Bu olayda dikkat çeken bir husus yaz aylarında hem güneş hem de ay tutulmasının gerçekleşmiş olmasıdır (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 361-363). 620/1223-1224 yılı Şam, Irak, Cezire ve Diyârbekir bölgelerinde görülen

çekirge istilası ve kıtlık bu bölgelerde birkaç yıl süren gıda sıkıntısı ve aşırı fiyat artışlarına neden olmuş özellikle Musul ve Cezire bölgelerinde halk kedi, köpek yemek zorunda kalmıştır ki bu da yeni bir veba salgını tetiklemiştir (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 384, 410,415).

Yaşadığı bölge dışında da kıtlık haberlerini vermeye çalışan müellifimiz, 398/1007-1008 yılında kıtlıktan kaynaklanan yiyecek sıkıntısının veba salgını tetiklediğini haber vermektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 182). Bilindiği üzere Nil Nehrinin düzenli taşkınları Mısır'ın tarımsal faaliyetleri için olumlu etkiler yapmaktadır. Bu düzenli taşkınların olmadığı yıllarda Mısır'da tarımsal üretim düşmekte, bu durum sadece Mısır'ı değil oradan nakledilen hububata muhtaç bölgeleri de olumsuz etkilemektedir. Nitekim 447/1055-1056 yılında Nil'in periyodik taşkınlığını yapmaması nedeni ile Mısır'da üretim düşmüş, buradan yeterli hububat sevk edilemeyen Mekke'de büyük bir kıtlık baş göstermiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 466). 597/1223/1224 yılında Mısır, bir kez daha Nil'in taşmaması nedeni ile kıtlık ve veba salgını ile karşı karşıya kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: XII,147).

Şüphesiz yaşadığı bölgeye uzak olduğu için Horasan'dan oldukça geç ve az haber vermektedir. Horasan ile ilgili kuraklık ve kıtlık haberleri iki yerde, 532/1137-1138 ve 552/1157-1158 yılları olayları arasında verilmekte. Ona göre, yaşanan şiddetli kıtlık nedeni ile halkın kedi, köpek eti yemek zorunda kaldığı ve hatta bazı insanların bölgeyi terk ettiği belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: XI, 66,192). İki ayrı olay olarak verilen bu rivayetlerdeki anlatım benzerlikleri müellifimizin, bir kez yaşanan olayı mükerreren anlatmış olduğu ihtimalini düşündürmektedir. İbnü'l-Esîr aktarmasa da Utbi'nin kayıtlarından 401/1010-11 yılında Horasan, Nişabur ve Herat bölgelerinde kıtlık yaşandığı anlaşılmaktadır (Şahin, 2015: 384).

XII ve XIII. yüzyıllar Avrupa ülkeleri için bol yağışlı bir dönem olmasına rağmen Ortadoğu için kurak geçen yüzyılları ifade etmektedir (Cook vd., 2016: 2060-2074). Uzun süreli bu kurak dönem bölgede tarım üretimini olumsuz yönde etkilediği için sıkça gıda sıkıntılarını da gündeme getirmiştir. Böyle bir durum sıkça fahiş fiyat artışları, karaborsa haberleri ve hatta kıtlık haberleri ile birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bu ortamlarda yiyecek bulamayan insanlar kedi-köpek eti yemek gibi alışkın olmadıkları şeyleri yemek durumunda kalmış, bunun sonucu olarak da bazı salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır.

Salgın Hastalıklar ve Veba

İncelediğimiz dönemde karşımıza çıkan salgın hastalıkların büyük bir çoğunluğu doğal afetler ve kıtlık haberleri ile ilişkili görünmektedir. Yazarımız çoğunlukla veba olaylarına değinmekle birlikte zaman zaman çiçek, farenjit, menenjit gibi hastalıkların salgın durumundan da bahsetmektedir.

423/1031-1032 yılında yaşanan veba salgınının ardından Bağdat ve Musul'da veba salgınının ardından büyük bir çiçek salgını baş göstermiştir. Halife el-Kaim Biemrillah da hastalığa yakalanmış ise de şifa bulmuştur. Bu çiçek salgınında Musul'da 4.000 çocuk ölmüştür (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 326). Yazarımız olay ile çağdaş olmasa da kendi yaşadığı bölge ile ilgili bilgi olduğu için bu kaydını dikkate almak gerekir. Bundan üç yıl sonra bu kez bir boğmaca salgını Suriye, Irak, Musul ve Huzistan bölgelerinde birçok insanın ölümüne yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 336). 437/1045-1046 bölgede bu kez at vebası görülmüştür. Müellifimiz, bu hastalık yüzünden sadece Ebu Kalicar'ın askerlerine ait 12.000 atın telef olduğunu belirtmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX,404). Yazarın at vebası diye kayıt ettiği bu hastalık *ruam* olarak bilinen, salgın bir hayvan hastalığı olup bugün de ihbarı zorunlu hayvan hastalıklarındandır. 623/24 yıllarında benzer bir olayı da İbnü'l-Adîm aktarmaktadır. Buna göre Kinnesrin önlerinde bulunan Dımaşk Eyyubî Meliki el-Melikü'l-Muazzamın ordusunda baş gösteren salgın hastalık sonucunda yük hayvanlarının ve askerlerinin büyük bir kısmı ölmüştür. Yük hayvanları ile insanların aynı salgından etkilenmesi bu olayda at vebası olarak bilinen *ruam* hastalığı ihtimalini hatıra getirmektedir (1900: 162).

531/1136-1137 yılında adlarını belirtmediği hastalıkların Bağdat, İsfahan ve Hemedan'da ölümlere yol açtığı ifade edilmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 56). On dört-on beş yıl sonra, Irak'ta yine adı belirtilmeyen bir salgın hastalık baş göstermiş, özellikle Bağdat'ta ölümler artınca Sultan Mesud şehirden ayrılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 136). Müellifimiz kendi döneminde Musul'dan Irak'a kadar uzanan bölgede şiddetli bir boğaz enfeksiyonu nedeni ile pek çok insanın hayatını kaybettiğini belirtmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: X, 53). Doğruluğundan asla şüphe edemeyeceğimiz bu bilgi Nurettin Zengî'nin ölüm nedeni ile birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı hale gelmektedir. "Nureddin'in boğaz kilitlenecek derede şişmişti. Tabipler kan aldırmasını önerdi ise de o bunu reddetti. İlaç tedavisi de tesir etmedi" (İbnü'l-Esîr, 1987: X,322) ifadeleri veba ile ilişkilendirilebilecek bir farenjit olgusuna işaret ettiği gibi, tedavi için *kan aldırma* tekniğinin kullanılmış olduğunu göstermesi tıp tarihi çalışanlarına bir ipucu niteliğindedir. Hicri 575 yılı sonlarında baş

gösteren veba salgını pek çok insanın menenjit olmasına yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: XI,361).

Orta Çağların *kara ölümü*, İslâm dünyasında da sıkça karşımıza çıkmakta ve büyük can kayıplarına neden olmaktadır. Her ne kadar bazı antik ve orta çağ hekimleri veba salgınları ile ay/güneş tutulması veya dünyaya kuyruklu yıldız çarpması arasında bir ilişki olduğuna işaret etseler de olayların gelişimi gözlemlendiğinde neredeyse bütün veba salgınlarından önce büyük kıtlıkların yaşandığı görülmektedir. Bu dönemlerde yiyecek bulamayan insanlar sağlıklı olmayan şeyler yemek zorunda kalmakta bunun akabinde de veba salgınları orta çıkmaktadır.

Müellifimiz, incelediğimiz dönemde Ortadoğu'nun değişik yerlerinde yaşanan on yedi veba salgınına haber vermektedir. Bunların büyük bir kısmı Mısır, Suriye, Irak merkezleri salgınlardır. İlk veba haberi 378/988-989 yılında Basra ve Batiha bölgelerinde yaşanan salgınla ilgilidir. Şiddetli sıcakların ardından başlayan salgın nedeni ile ölen çok sayıda insan yüzünden sokakların cesetlerle dolduğu haber verilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 55). Bundan on yıl sonra Mısır'da yaşanan kıtlık ile bağlantılı bir veba salgını yaşanmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 169). 401/1010-1011 yılında Horasan'da yine bir kıtlık sonrası başlayan büyük bir veba salgını yüzünden halk ölümlerini defnetmekten aciz kalmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,182). Yaklaşık yirmi yıl sonra, (miladî 1031-1032) çok şiddetli kuraklık ve kıtlık sonrası Suriye ve Iraktan Horasan ve Hindistan'a kadar yayılan bir veba salgını çok sayıda ölüme yol açmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,326). Ebu'l-Ferec'in bu veba salgını ile ilgili kayıtları dikkat çekicidir: "Hindistan'da ve İran'da veba koptu. Bu yüzden bir hafta içinde İsfahan'da ölümleri taşıyan 40.000 tabutun şehirden çıktığı görüldü. Bağdat'ta matem tutmayan bir tek ev kalmamıştı" (1987: 290). 448/1056-1057 yılında önce Irak'ta başlayan salgın Mısır'da günde 1000 kişinin ölümüne yol açmıştır. Salgın buralarla sınırlı kalmayıp Yemen, Hicaz, Suriye, Musul ve Cezire bölgelerine kadar yayılmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: IX,478). Yazarımızın hemen takip eden yılın olayları arasında verdiği Irak, Bağdat, Buhârâ ve Semerkant'ta yaşanan bir veba salgını haberi dikkat çekicidir. Yazarımız, kitlesel ölümlere yol açan bu salgında Buhârâ'da bir günde 8000 kişinin öldüğünü, toplamda ise 1.650.000 kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: IX, 482-483). Yazarın h.448 ve 449 birbirinden bağımsız iki ayrı salgın olarak verdiği bu vakaları birbiri ile bağlantılı düşünmek daha doğru olacaktır. Bu durumda 1.650. 000 can kaybını salgının etkili olduğu bütün coğrafyalarda ölen insan sayısı olarak değerlendirmek gerekir. Zira o dönemde ne Buhârâ ne

Semerkant ne de Bağdat şehirleri tek başına böyle bir nüfusa sahip değillerdi. Bu salgın muhtemelen h. 447'de Mısır'da yaşanan kıtlık ile ilişkilidir. Bu kıtlığın Mekke'de de erzak sıkıntısına yol açmış olduğu bilinmektedir. Bunun ardından başlayan veba salgını Mısır, Yemen, Hicaz, Suriye, Musul, Cezire, Bağdat, Irak, hatta Buhârâ ve Semerkant'a kadar İslâm coğrafyalarını etkilediğine göre bunun hac mevsimi ile bağlantılı olduğunu düşünebiliriz.

469/1076-1077 yılında Cezire, Irak ve Suriye bir kez daha veba salgını ile sarsılmıştır (İbnü'l-Esîr,1987: X, 102). Uzunca bir süre veba haberi vermeyen yazarımız 537/1142-43 yılında Mısır, 560'da da Medine'de veba salgını olduğunu bildirmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: XI, 89,259). Yaşanan geniş çaplı bir kıtlığın ardından yaklaşık bir yıl kadar süren veba salgını 574-575/ 1078-1080'de Suriye, Cezire, Irak, Musul, Cibal, Diyâbekir ve Ahlat yörelerini etkisi altına almış, salgın sonrasında birçok kişi veba menenjitine yakalanmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 361; Arık, 1991: 50). Nil Nehrinin periyodik taşkınını yapmaması XIII. yüzyılın hemen başlarında bir kez daha Mısır'da kıtlığa neden olmuş, yiyecek bulamayan hal kedi-köpek eti yemek mecburiyetinde kalmış, bu da yeni bir veba salgını tetiklemiştir (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 147). Aynı dönemde Hicaz-Yemen arasında bulunan eş-Şart bölgesinde *Benü Anze* kabilesinin yaşadığı köyleri etkileyen veba salgını sonucu on sekiz köyün sakinlerinin tamamen öldüğü bildirilmektedir (İbnü'l-Esîr,1987: XII,148). 623 yılı Sâfer ayında/Şubat-Mart 1226 yılında Musul'da yaşanan deprem ve aşırı soğukların ardından veba salgını baş göstermiştir. O kadar çok insan ölmüştür ki cesetlerin birkaçı aynı anda taşınmak zorunda kalınmıştır. Halk arasında şiddetli soğuk ile ilişkilendirilen bu salgında ahalinin, esmer şekerin sıcaklık vermesine inanması dolayısı ile hastalığın tesirini azaltmak için esmer şeker tüketimini tercih ettiğini bunun da esmer şeker karaborsasına yol açtığını yazarımız aktarmaktadır. (İbnü'l-Esîr,1987: XII, 409-410).

İncelediğimiz dönemde Ortadoğu'da veba söz konusu edildiğinde Haçlı Seferleri dönemini ayrıca değerlendirmek daha yerinde bir yaklaşım olacaktır. Her ne kadar Avrupa'da esas yıkıcı veba, 1347-1353 yılları arasında yaşanan küresel bir salgın olarak görülse de bundan önceki yüzyıllarda yaşanan Haçlı Seferlerinin Ortadoğu'da veba vakalarına bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu bazen Antakya ve Kudüs'ün zaptı sırasında yaşanan büyük katliamların doğurduğu sağlıksız şartların sonucu olurken bazen de yabancı bir coğrafyada yeterli lojistik imkânlarından yoksun kalabalık orduların yiyecek bulamaması sonucu sağlıksız şeyler ve bilhassa ölü insan eti yemelerinden kaynaklanmıştır. Nitekim I. Haçlı Seferi

sırasında Antakya'yı kuşatan Haçlı ordusu arasında 3-4 ay süren veba salgını patlak vermiş, Haçlı ileri gelenleri başta olmak üzere pek çok kişi ölmüştür. Bazı kaynaklar bu sayıyı 500.000 olarak vermektedir (Mateos, 1962: 192-193; Runciman, 1986: 170, 180-181; Arık, 1991: 44-45; Kaya ve Kıyılı, 2009: 415). Haçlı liderlerinin bir kısmı salgından etkilenmemek için şehirden ayrılmayı çözüm olarak düşünmüşlerdir. Bu felaketten ders almış oldukları anlaşılan haçlılar bundan sonra Müslümanların ölümlerini defnetmeleri için özel izinler vermişler, Kudüs katliamından sonra buna özellikle dikkat etmeye çalışmışlardır. İslâm şehirlerinde belediye yetkilisi olarak gördüğümüz muhtesibin bu yetkilerini kullanması Haçlı yönetimi tarafından bilhassa talep edilmiş ve onun istihdamına devam etmişlerdir. Bu dönemde muhtesip cesetlerin bir an önce defnedilmesi ve salgın dönemlerinde mezarların kireçlenmesine nezaret ediyordu.

Bütün tedbir ve dikkatlerine rağmen Haçlılar veba salgınlarından etkilenmekten kurtulamadılar. Akka ve Sur kıyılarında Haçlıların büyük bir kısmı hastalık nedeni ile ölümlerine en büyük kayıplardan birisini III. Haçlı Seferi'nde Alman ordusu verdi. Antakya'ya yönelen Alman ordusu her gün 1000 kişiyi vebadan kaybediyordu. İbnü'l-Adîm'in ifadesine göre bu ordunun ancak onda biri hayatta kalabildi (Runciman, 1987: 15). Aynı müellif 616/1219-1220 yılında Dimyat'ı kuşatan Haçlılar arasında veba salgınının baş gösterdiğini ve bu nedenle geri çekildiklerini bildirmektedir. Yine İbnü'l-Adîm'in hicri 631 ve 634 yıllarında Mısır'da büyük kayıplara yol açtığını bildirdiği salgınları veba salgını olarak düşünmek yerinde olacaktır (İbnü'l-Adîm, 1900: 162, 186, 189).

Haçlı Ordularının vebayı İslâm dünyasına taşıdıklarına dair net bir bilgiye sahip değiliz. Orta çağ Avrupası'nın kıtlık, cüzzam ve vebadan mustarip olduğu dönem daha çok XIV. yüzyıl olarak göze çarpmaktadır (Ülgen, 2017: 13-80). Ancak Haçlıların özellikle Antakya ve Kudüs'te yaptıkları katliamlar salgın hastalıklar için uygun ortamı hazırlarken, yiyecek sıkıntısı çeken Haçlı kuvvetlerinin leş vb. yemek zorunda kalması bu salgınları tırmandırmıştır. Haçlı tehdidini atlatan İslâm dünyasında 13. yüzyılda yaşanan Moğol istilası ile bir kez daha kitlesel kıyımlar, büyük kıtlıklar ve salgın hastalıklar yaşanmıştır.

Sonuç

İslâm dünyasının merkezî coğrafyasını oluşturan Ortadoğu, incelediğimiz dönemde siyasî yönden parçalanmış yapısından dolayı bölgesel güçlerin sürekli bir mücadelesine sahne olurken Selçuklu hâkimiyeti ile bu görüntüsünden nispeten kurtulmuştur. Selçuklu

hâkimiyetinin parçalandığı dönemde bu coğrafya bu kez Haçlı Seferlerine maruz kalmış, pek çok yıkım ve insan kaybına tanıklık etmiştir.

Böyle bir süreçte Ortadoğu coğrafyası uzun süren kuraklıklar, şiddetli kış mevsimlerinin getirdiği kıtlıkları, şiddetli depremleri ve başta veba olmak üzere büyük bir kısmı bunlarla ilişkili birçok salgın hastalığı peş peşe yaşamak zorunda kalmıştır.

Yazarımız kendisinden önce kaleme alınmış tarih eserlerini de kaynak olarak kullanarak Mısır'dan Suriye'ye, Antakya'dan Musul'a, Irak'tan Diyârbekir bölgesine, Nişabur'dan Horasan ve Mâverâünnehr'e kadar uzanan; neredeyse Ortadoğu coğrafyasının tamamında yaşanan doğal afet, kıtlık ve salgın hastalıklar hakkında bilgi vermektedir. Bu felaketleri bazen astronomik hareketlerle ilişkilendirirken çoğunlukla, çağının anlayışına uygun olarak ilahî takdir ile ilişkilendirmektedir.

Bu felaketler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Ortadoğu coğrafyasının XI-XII. yüzyıllarda peş peşe büyük depremlerle sarsıldığı, bunun sonucu olarak çok sayıda can kaybına uğradığı, şehirlerin hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu hasarların önemli bir kısmının tam da Haçlı Seferleri sırasında yaşanmış olması, ağır kayıplar vermelerine rağmen Haçlıların Suriye coğrafyasında tutunabilmiş olmalarında dolaylı bir etkisi olduğunu düşündürmektedir. Nitekim 1157 depreminin Suriye şehirlerinin birçoğunun sur ve kalelerinde ciddi bir hasar meydana getirdiğini ifade eden kaynaklarımız, Haçlı tehlikesine karşı süratle buraların onarılma işine girişildiğini vurgulamaktadırlar. Bu yoğun depremlere bir de kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar eklendiğinde, İslam dünyasının ekonomik ve demografik açıdan ne kadar sıkıntılı bir dönem yaşadığını anlamak daha kolay bir hale gelmektedir.

Kaynakça

- Arık, F. Ş. (1991). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15(26), 27-57.
- Arık, F. Ş. (1992). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16 (27), 13-32.
- Arslantaş, N. (2015). *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanış Biçimleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Azimî. (1998). *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538: M. 1038/39-1143/44)*. Sevim A. (Çev.) Ankara: TTK Yayınları.

Cook, B. I., Anchukaitis, K. J., Touchan, R., Meko, D. M., Cook, E. R. (2016). Spatiotemporal Drought Variability in the Mediterranean Over the Last 900 Years. *Journal of Geophysical Research Atmospheres*, 121(5), 2060-2074.

Erişim:

<https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/2015JD023929>. Erişim tarihi: 02.05.2020

Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayınevi.

Ebu'l-Ferec, G. (1987). *Ebu'l-Ferec Tarihi I*. Doğrul, Ö. R. (Çev.). Ankara: TTK Yayınları.

Honigman, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Işıltan, F. (Çev.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İbn Kesîr. (1995). *el-Bidaye ve'n-Nihaye Tercümesi, Büyük İslam Tarihi XII*. Keskin M. (Çev.). İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbnü'l-Adîm. (1900). *Zübtetü'l-Haleb*. Blochet E. (Frn. Çev) *Histoire d'Alep*. Paris:

İbnü'l-Esîr. (1963). *e't-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*. Tolaymat A. Kahire:

İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi IX-XII*. Özaydın A.(Çev.). İstanbul: BaharYayınları.

İbnü'l-Kalanisî. (1908). *Zeyli Tarih-i Dimaşk*. Amedroz, H. F. (yay.). Leiden.

Kaya, S., Gökhan, İ. (2008). *İlkçağdan Dulkadirliilere Kadar Maraş*. Maraş: Ukde yayınları.

Kaya, S., Kıyılı, R. (2009). Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış. *MKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (12), 403-418.

Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayını.

Küçük, S. (2020). Tarihte Salgın Hastalıklar. *Türk Yurdu*, 392, 70-74.

Runciman, S. (1986). *Haçlı Seferleri Tarihi I*. Işıltan, F. (Çev.). Ankara: TTK Yayınları.

Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi III*. Işıltan, F. (Çev.). Ankara: TTK Yayınları.

Simbat. (68). *Vekâyinâme, (951-1334)*. Andreasyan, H. D. (Çev.). Ankara: TTK Basılmamış Tercüme Eserler, nr. 68.

Süryani Mikhail. (1944). *Vekâyinâme, (1042-1193, 1195-1229)*, Ankara: TTK Basılmamış tercüme kısımları.

Şahin, M. (2015). Ortaçağda Herât Bölgesinde Meydana Gelen Kıtliklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (36), 380-390.

- Erişim: www.sosyalarastirmalar.com/cilt8/sayi36_pdf/2tarih.../sahin_mustafa.pdf. Erişim Tarihi: 01.05.2020.
- Şeşen, R. (1983). *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Urfalı Mateos. (1962). *Vekayi-name (951-1136). Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Andreasyan H.D. (Çev.). Ankara: TTK Yayınlar
- Ülgen, P. (2017). *Ortaçağ Avrupa'sının Ölümle Dansı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.